

Складальнік: Станкевіч А.А
Вучэбная дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”
Другі курс спец. “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)”
Раздзел “Тэорыя мовы”

Лекцыя № 4 на тэму
“Мова і гісторыя”

План

1. Функцыянаванне і развіццё мовы. Сінхранія і дыяхранія.
2. Знешнія фактары моўных змен
3. Унутраныя прычыны моўных змен.
4. Тыпы моўных змен.

1. Функцыянаванне і развіццё мовы. Сінхранія і дыяхранія.

Як вядома, моўныя з’явы можна разглядаць у двух аспектах – на адным, пэўным этапе развіцця і ў працэсе гістарычных змен, у сувязі з чым выдзяляюцца паняцці “функцыянаванне” і “развіццё” мовы, і адпаведна – “сінхранія” і “дыяхранія”. Разглядаючы гэту праблему, В. фон Гумбальт гаварыў пра зменлівасць і ўстойлівасць у мове, Б. дэ Куртэнэ выдзяляў статыку і дынаміку ў мове, Ф. дэ Сасюр указваў на вось адначасовасці (сінхранія) і вось паслядоўнасці (дыяхранія); Пражская лінгвістычная школа адзначала сінхранію і дыяхранію як два аспекты лінгвістычнага даследавання.

Сінхранія – аналіз мовы на пэўным этапе развіцця, на адным часавым (сінхронным) зрэзе, у сукупнасці і сістэме сувязей і адносін паміж элементамі. У шырокім сэнсе сінхранія – вывучэнне функцыянавання мовы.

Дыяхранія – вывучэнне мовы ў паслядоўнай змене яе станаў на працягу некалькіх гістарычных перыядаў яе развіцця. Гэта вывучэнне гісторыі мовы.

Акрамя таго, сінхраніяй называюць стан мовы, яе статыку, дыяхраніяй – развіццё мовы, яе гісторыю, дынаміку.

Сінхранія	Дыяхранія
функцыянаванне	развіццё
адначасовасць	паслядоўнасць
статыка	дынаміка
стан мовы	эвалюцыя

Сінхранія і дыяхранія – узаемазвязаныя з’явы. У сістэме сучаснай мовы заўсёды ў наяўнасці (суіснуюць) старыя і новыя з’явы. Аджыўшыя з’явы, якія адзначаюцца як устарэлыя – вынік гістарычнага развіцця. Існаванне ў мове варыянтаў моўных адзінак граматыка кваліфікуе як суадносінны устарэлай, малаўжывальнай формы і нарматыўнай, агульнапрынятай. У сінхраніі адлюстроўваецца часавая перспектыва. Сінхранічны аналіз немагчымы без

дяхранічнай перспектывы. Гэта праяўляецца на розных моўных узроўнях – у лексічнай сістэме (гістарызмы, архаізмы, неалагізмы); у семантыцы – вытворныя, адцягненыя, пераносныя значэнні развіваюцца на аснове канкрэтных (*хваляваць* ‘выклікаць хвалю’ → “турбаваць”; *разважаць* “узважаць на вагах” → “думаць”; *меркаваць* “здымаць мерку” → “выказваць меркаванне”; *адзначыць* “паставіць знак” → “сказаць”; фразеалагізмы *перапоўніць чашу цярпення, спачываць на лаўрах, тачыць лясы (балясы)* і інш.); на фанетычным узроўні – чаргаванні гукаў, беглыя галосныя (*дзень – дня, вецер – ветра, пень – пня, але вечар – вечара* можна растлумачыць толькі гістарычна: *днь > днья > дня; вечѢр > вечера, бел. вечара*); такія ж з’явы ў галіне марфалогіі і словаўтварэння.

Такім чынам, сінхранічнае і дыхранічнае апісанні мовы заканамерна ўзаемазвязаныя, узаемна дапаўняюць і тлумачаць адзін аднаго.

2. Знешнія фактары моўных змен

Развіццё мовы залежыць ад аб’ектыўнай рэчаіснасці – сацыяльнай і культурнай гісторыі народа, развіцця ўзроўню ведаў і адукацыі, асаблівасцей нацыянальнага і псіхічнага складу носьбітаў мовы і інш.

1) Першапрычынай моўнага развіцця з’яўляецца гісторыя грамадства, культуры і свядомасці. Найбольш істотныя змены ў гісторыі мовы (распад і ўварэнне моў, збліжэнне моў, узнікненне моўных саюзаў) звязаны з паралельнымі падзеямі ў гісторыі народаў (міграцыяй, заваёвамі, утварэннем і распадам дзяржаўных аб’яднанняў, кантактамі народаў): агульнаславянская мова → усходнеславянская → руская, беларуская, украінская мовы; балтаславянскі моўны саюз → балтыйскія, славянскія мовы і інш. Формы гістарычнай сукупнасці (племя, народнасць, нацыя) таксама вызначаюць тып моўных структур.

2) Істотным фактарам у працэсе моўных змен з’явілася развіццё пісьма, кнігадрукаванне (у шырокім сэнсе навукова-тэхнічны прагрэс). Гэта ў сваю чаргу абумовіла фарміраванне літаратурнай (унармаванай) формы мовы, кадыфікацыю яе норм у граматыках і слоўніках. Увогуле навука і вытворчасць, тэхніка ў сваім развіцці і зменах таксама ўплывае на развіццё і змены ў лексічным складзе мовы (фарміраванне тэрмінасістэмы).

3) Класавая і прафесійная дыферэнцыяцыя грамадства абумоўліваюць узнікненне і знікненне сацыяльных і прафесійных дыялектаў, жаргонаў.

4) Сацыяльныя змены ў жыцці грамадства абумоўліваюць змены ў слоўнікавым складзе грамадства. Так, у эпоху рэвалюцыйных пераўтварэнняў адбываецца істотныя змены ў мове (П. Лафарг “Мова і рэвалюцыя”, дэмакратызацыя французскай мовы; руская мова пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі).

5) Змены ў характары камунікатыўных працэсаў у грамадстве, дыферэнцыяцыя сацыяльных умоў і форм зносін прывялі да функцыянальнай дыферэнцыяцыі мовы, фарміравання яе функцыянальных стыляў.

6) Этнічны склад насельніцтва, яго аднароднасць або неаднароднасць таксама ўплываюць на фарміраванне лексічнай сістэмы (свабода ад

іншамоўнага ўплыву або залежнасць ад яго). Напрыклад, лексічная сістэма гаворак паўночна-заходняй Беларусі, на тэрыторыі якой пражываюць кампактныя групы іншаэтнічнага насельніцтва – літоўцаў, латышоў, палякаў, адчула моцны заходні ўплыў, вынікам якога з’явіліся шматлікія балтызмы, апасродкаваныя германізмы і паланізмы ў яе складзе; у гаворках паўднёва-заходняй Беларусі прыкметны ўплыў памежных з імі блізкароднасных рускай і ўкраінскай моў.

7) Змены ў моўнай сістэме абумоўліваюць таксама кантакты з іншымі народамі, эканамічныя, гандлёвыя, палітычныя і культурныя сувязі (лексіка, запазычаная ў беларускую мову з класічных, германскіх, раманскіх, цюркскіх і іншых моў апасродкаваным шляхам або непасрэдна).

8) Значны ўплыў на развіццё моўнай сістэмы аказваюць дзяржава і школа, дзяржаўная моўная палітыка. Напрыклад, аб’яўленне нацыянальнай мовы дзяржаўнай, афіцыйнае існаванне двухмоўя, вывучэнне мовы ў школе і вну. На развіццё мовы можа ўплываць тэндэнцыя да пурызму – жаданне грамадства засцерагчы ці пазбавіць мову ад чужых элементаў. Праз пурызм як кампанент моўнага планавання, як адна з характэрных тэндэнцый у развіцці літаратурнай мовы, прайшлі амаль усе культурныя мовы. Традыцыі нацыянальнага пурызму старажытныя. Цыцэрон выступаў супраць вялікага ўплыву грэчаскай мовы. У 19 ст. – А.С. Шышкоў, У.І. Даль прапаноўвалі замяняць запазычаныя словы ўласнымі наватворамі (*калоши – мокроступы, фортепяно – тихогромы, бульвар – гульбище*. У пач. 20 ст. – былі прапановы ў беларускай мове замяніць іншамоўныя словы ўласнымі: *скептык – сумнявальнік, песімізм – смутнагляд, этнограф – людазнаўца, нервы – жылкі* і г.д. У гісторыі моў вядомы розныя віды пурызму (напрамкі моўнага планавання) – архаізацыйны (чэшская мова), этнаграфічны (беларуская, сербская, нарвежская), сістэматызацыйны (ісландская, турэцкая). Па ступені інтэнсіўнасці пурызм можа быць: выбіральны (абмежаваны), экстрэмальны, глабальны (ісландская мова).

9) Дзейнасць свядомасці і мыслення абумоўлівае развіццё семантыкі моўных адзінак.

3. Унутраныя прычыны моўных змен.

Унутраныя прычыны моўнага развіцця называюць таксама ўнутранымі ўмовамі змен. Гэта:

1) Прыстасаванне моўнага механізму да фізіялагічных асаблівасцей арганізма чалавека, яго ўдасканаленне: тэндэнцыя да зручнасці вымаўлення, артыкуляванае членападзельнае маўленне як найбольш зручная, дасканалая форма яго, якая аблягчала гукавое маўленне; эканомія моўных сродкаў (працэс полісемантызацыі лексічных адзінак).

2) Тэндэнцыя да абстрагавання элементаў моўнай сістэмы: канкрэтнае значэнне → абстрактнае значэнне лексічных адзінак (*вырашаць, меркаваць*); паўназнамянальныя словы → няпоўназнамянальныя (утварэнне некаторых прыназоўнікаў тыпу *на працягу, на лініі, за кошт, злучнікаў тыпу што, калі,*

хто, які, каб); фарміраванне граматычных катэгорый (адушаўлёныя асабовыя назоўнікі → абстрактнае значэнне катэгорыі роду);

3) Тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі моўных адзінак і іх функцый: старажытныя гукі-выказванні дыферэнцыраваліся на гукі і марфемы-выказванні, пазней слова было супрацьпастаўлена марфеме і сказу, дыферэнцыяцыя сказаў розных тыпаў. У працэсе лінгвістычнага аналізу тэкст (выказванні) падзяляюцца на → сказы → словазлучэнні → словы → марфемы → склады → гукі (сегментацыя).

4) Тэндэнцыя да інтэграцыі (аб'яднання) моўных адзінак у працэсе маўлення: гукі → склады → марфемы → словы → словазлучэнні → простыя сказы → складаныя сказы → тэкст; племянныя дыялекты → мовы народнасцей → нацыянальныя мовы .

5) Тэндэнцыя да ўзбагачэння, ускладнення моўнай сістэмы. Развіццё лексікі, словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу.

6) Тэндэнцыя да змен па аналогіі, асабліва ў галіне словаўтварэння і формазмянення: чаканне – слуханне – бачанне – выкананне ; аўтарства – наватарства – таварыства ; рыніт – атыт – менінгіт – артрыт ; прызямліцца – прылуніцца; аўтобус – тралейбус – аэробус (па аналогіі з амнібус ад лац. omnibus).

Знешніх фактараў, якія ўплываюць на характар моўных змен, значна больш, і гэта тлумачыцца тым, што важнейшая рухаючая прычына моўнага развіцця – уплыў грамадства. Гэта яшчэ раз пацвярджае, што мова – сацыяльная, грамадска абумоўленая з'ява. Яе ўзнікненне, развіццё і функцыянаванне цесна звязана з грамадствам.

Наступная табліца падагульняе фактары і прычыны моўнага развіцця:

Знешнія фактары моўнага развіцця	Унутраныя фактары моўных змен
Гісторыя грамадства, культуры і свядомасці	Прыстасаванне моўнага механізму да фізіялагічных асаблівасцей арганізма чалавека
Навукова-тэхнічны прагрэс	Тэндэнцыя да абстрагавання элементаў моўнай сістэмы
Класавая і прафесійная дыферэнцыяцыя грамадства	Тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі моўных адзінак
Сацыяльныя змены ў жыцці грамадства	Тэндэнцыя да інтэграцыі моўных адзінак
Дыферэнцыяцыя сацыяльных умоў і форм зносін	Тэндэнцыя да ўзбагачэння, ускладнення моўнай сістэмы
Этнічны склад насельніцтва	Тэндэнцыя да змен па аналогіі
Кантакты з іншымі народамі	
Дзяржаўная моўная палітыка	

Дзейнасць свядомасці і мыслення	

4. Тыпы моўных змен

Тыпы моўных змен выдзяляюцца ў залежнасці ад умоў (знешніх або ўнутраных фактараў) моўных змен:

- 1) Тыпы, выкліканыя ўздзеяннем сацыяльнага фактара.
- 2) Тыпы, абумоўленыя ўздзеяннем свядомасці чалавека.
- 3) Тыпы, абумоўленыя прыстасаваннем моўнай сістэмы да асаблівасцей арганізму чалавека.

Такім чынам, мова з'яўляецца канкрэтна-гістарычнай формай, якая можа разглядацца як сінхранічная, сучасная нам з'ява, што функцыянуе на дадзеным этапе развіцця, а можа ўспрымацца як вынік папярэдняга развіцця, эвалюцыі на розных этапах жыцця грамадства, што і дае падставу яе дыяхранічнага аналізу. На развіццё мовы ўплывае шэраг фактараў як знешняга, так і ўнутранага характару.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. – Магілёў, 2007.